

Г.С. Нелипа

Дніпропетровський національний університет

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ФЕДОРОВИЧА КІСТЯКІВСЬКОГО

Висвітлено громадську діяльність Олександра Федоровича Кістяківського. У центрі уваги автора формування і розвиток світоглядних орієнтирів Кістяківського, його участь, місце і роль у громадських організаціях.

Початок ХІХ ст. ознаменувався проникненням на територію України нових ідей, що приходили із Заходу, ідей народності й демократизму. Поступово народна ідея і справа стала головним моментом в ідеології та діяльності представників демократичної інтелігенції, які крізь її призму намагалися досягнути оновлення тодішнього суспільства.

Безперечно до таких особистостей належав видатний український вчений, правознавець і громадський діяч другої половини ХІХ ст. Олександр Федорович Кістяківський, який проявив себе в діяльності Київської громади, Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, в Київському юридичному товаристві, в історичному товаристві Нестора-літописця. Саме Олександр Федорович уперше систематизував і видав збірку українського права «Право по которым судится Малоросийский народ». Але, на жаль, суспільна діяльність Олександра Федоровича в історичній науці мало вивчена.

Початок наукового вивчення життя і діяльності Олександра Федоровича припадає на 80-і рр. ХІХ ст. Уже в цьому періоді можна виокремити три напрямки досліджень: 1) суспільно-політичної діяльності; 2) дослідження наукової діяльності; 3) етапів життя. Перші роботи, які дають нам відомості про Кістяківського і містять уже всі три напрямки досліджень, вийшли відразу після його смерті на сторінках журналу «Київська старовина». Авторами цих праць були його сучасники: В. Науменко («Кістяківський О.Ф.», «Олександр Федорович Кістяківський (Біографічний нарис з уривками рукописної автобіографії)») [12], Л. Білогриць-Котляревський («Нариси наукової діяльності проф. О.Ф. Кістя-

ківського» [1], І. Лучицький («Праці О.Ф. Кістяківського в галузі історії і звичаєвого права» [11], І. Фойницький («О.Ф. Кістяківський як криміналіст») [17]. Ці роботи дають нам уявлення про постать Олександра Федоровича, його уподобання та діяльність. У названих працях відбилися також відношення до Кістяківського і сприйняття його оточенням. Ретельно розглянув життєвий шлях Кістяківського В. Наumenко. У своїй статті він приділив багато уваги студентським рокам О.Ф. Кістяківського, але по мірі наближення подій до тогочасності, розповідь автора стає все менш детальною [13]. Тому аналізуючи історіографію цього періоду, треба піддавати критиці подану в даних статтях інформацію, звіряти з іншими відомостями, адже погляди авторів-сучасників дуже суб'єктивні і багато що замовчують.

З приходом до влади більшовиків і встановленням в історичній науці догматів марксистської ідеології вивчення громадсько-політичної і наукової діяльності діячів суспільного руху майже припинилося. Лише з другої половини 50-х рр. XX ст. дослідження цієї тематики відновилися. Дослідники здебільшого торкалися окремих сторін діяльності, О.Ф. Кістяківського, аналізуючи переважно його здобутки у галузі права. Робіт, присвячених саме життю та громадській діяльності О.Ф. Кістяківського, на той час зовсім не було. Одна з небагатьох статей, де розкрито наукову діяльність Кістяківського, відноситься до 1928 р. Це розвідка акад. М. Василенка «Права, по которым судится малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII віку» [4]. Також у 1949 р. вийшла ґрунтовна праця А. Яковліва тієї ж проблематики «Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ» [20]. Ці праці присвячені вивченню малоросійського права і наукової спадщини Кістяківського щодо цього питання. Як бачимо, в радянські часи зверталися до його наукових здобутків у галузі права, а громадська та суспільно-політична діяльність взагалі не вивчалася. Причиною тому було те, що в радянський час актуальними були радикальні ідеї класової боротьби і відповідно до цього тодішня історична наука вивчала радикальні суспільні течії та їх діячів. А оскільки О.Ф. Кістяківський перебував на ліберальних та поміркованих позиціях, його постать не цікавила радянських дослідників.

Лише з 90-х рр. XX ст. починається поглиблене вивчення українського національного руху. В цьому контексті каталізатором до вивчення життя та діяльності О.Ф. Кістяківського стала публікація в 1994–1995 рр. його щоденника. Це видання привернуло увагу дослідників до постаті О.Ф. Кістяківського. Так одними із перших можна виокремити роботи

В. Шандри («Щоденник О.Ф. Кістяківського») [19] та І. Забіяки («Дорога в сім десятків літ [Рецензія на кн. Кістяківського О.Ф. Щоденник (1874—1885. У 2 т. К. 1994—1995)]») [3]. Це перші роботи, які присвячені як життю та діяльності О.Ф. Кістяківського, так і джерелознавчому аналізу його праці — «Щоденника». В цих роботах наголошується на актуальності дослідження постаті Кістяківського, головним чином на основі «Щоденника» та накреслюються подальші напрямки вивчення вищеназваних питань.

На сучасному етапі провідними дослідниками українського національного руху та окремих його особистостей є А.М. Катренко («Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60—90-ті роки XIX століття» [7]), і С.І. Світленко («Народництво в Україні 60—80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії» [15]). А.М. Катренко приділив увагу участі О.Ф. Кістяківського в українському національному русі, головним чином його співпраці з Київською громадою. С.І. Світленко зупинився на висвітленні теоретико-методологічних проблем вивчення його щоденника. В роботі проф. С.І. Світленка «Щоденник» виступає одним із джерел при вивченні феномену народолюбства, його становлення і розвитку [15]. Та, на жаль, це тільки епізодичні дослідження. Ґрунтовних праць, де б об'єктом вивчення була постать Олександра Федоровича Кістяківського, ще немає. В цьому полягає оригінальність і актуальність цієї теми.

Найголовнішим першоджерелом у вивченні постаті О.Ф. Кістяківського виступає «Щоденник». У ньому відбилися ставлення О.Ф. Кістяківського до різноманітних суспільно-політичних процесів та явищ, розкрито взаємовідношення та співпрацю автора з видатними посталями того часу, а саме з В.Б. Антоновичем, М.П. Драгомановим, П.Г. Житецьким, Ф.К. Вовком, М.І. Зібером, М.П. Старицьким, І.В. Луцицьким та з іншими [19, с. 20]. «Щоденник» є інформативним джерелом для вивчення ролі і місця О.Ф. Кістяківського в суспільно-політичному житті українського соціуму, саме з цього джерела черпаємо відомості про ідеологічні переконання О.Ф. Кістяківського та еволюцію його поглядів і думок.

Олександр Федорович дуже відповідально ставився до написання свого щоденника, адже писав він його для майбутніх поколінь (вважав, що його ідеї в тогочасному суспільстві не сприймуться). Підтвердженням цьому є запис у щоденнику від 29 грудня 1879 р.: «При теперішніх не спокійних обставинах не раз мені приходило в голову, що небезпечно вести подібно моєму щоденнику. Я в ньому нарозхрист. Страх мене

охоплює, щоб він не загинув. Скільки праці згаяно – і раптом він зробиться здобиччю поліцейських цілей і потреб. До нього я вношу ті думки, якими я не можу поділитися публічно і навіть у приватних листах з приятелем. Поштовий шпіонаж становить наріжний камінь російського управління. Якщо щоденникові моєму судилося зберегтися, він має бути опублікований через багато десятків років після моєї смерті. Може, через півсторіччя після моєї смерті він буде прочитаний не без зацікавлення. Може, в ньому знайдеться щось цінне для наступних поколінь» [8, с. 626]. Отже, щоденник є найінформативнішим джерелом у вивченні нашої тематики.

Метою даної статті є розгляд постаті О.Ф. Кістяківського як громадського діяча. Цим обумовлені такі основні завдання: висвітлити умови формування громадських поглядів, ідеологічні переконання та безпосередню громадську діяльність О.Ф. Кістяківського.

Спочатку стисло розглянемо його життєвий шлях, який дає нам можливість зрозуміти формування та становлення ідеологічних поглядів Олександра Федоровича.

О.Ф. Кістяківський народився 14 березня 1833 р. у с. Городищі Сосницького повіту Чернігівської губернії (тепер Бахмацький район Чернігівської області) в сім'ї сільського священика Федора Омеляновича Кістяківського. В сім'ї, яка ще не забула, що таке кріпацтво (дід Олександра Федоровича – Омелян Васильович Кістяківський – був кріпаком графа Іллі Безбородька і нещодавно здобув собі вільну) [16, с. 7].

Свої ази грамоти і Закону Божого О.Ф. Кістяківський отримав у сільській школі, яку для сільських дітей заснував його батько. Він був високоморальною людиною, людиною стійких позицій і відіграв значну роль у формуванні світогляду О.Ф. Кістяківського. Особливе враження на Кістяківського справили проповіді батька, – настанови в рамках релігійного світосприйняття. Ці уроки Кістяківський проніс через все своє життя.

Після закінчення батьківської школи О.Ф. Кістяківського віддали до Чернігівського повітового училища, але якого саме року нам невідомо. У 1847 р. він став уже учнем семінарії, а протягом останніх чотирьох років навчання сам себе утримував. О.Ф. Кістяківський з юних років пізнав тяжкі реалії життя. Щоб мати хоч мінімальну матеріальну забезпеченість, він був змушений здійснювати господарчі функції та нагляд за поведінкою й навчанням учнів молодших класів.

У семінарії Олександр Федорович зарекомендував себе добрим і здібним учнем. Перший рік перебування в богословському класі у Кістя-

ківського проявлявся особливо релігійний настрій. Про наукові уподобання О.Ф. Кістяківського під час навчання в семінарії збереглися свідчення товариша Олександра Федоровича Івана Доброчаєва, в яких йдеться про те, що Кістяківський ніколи не розлучався з книжкою. Він з великим інтересом вивчав історію, захоплювався логікою, психологією і фізикою [13, с. 19]. Про свою подальшу долю Олександр Федорович часто розмовляв з другом і задумувався про те, що йому не прийдеться вступати в церковну Академію. Такі розповіді дивували товариша — чому здібний хлопець, який завжди йшов у першій п'ятірці і повністю віддавався своїй справі, не продовжить навчання в Академії. О.Ф. Кістяківський пояснював, що його характер не дозволяє кланятися ректору семінарії Никодиму, хоч і хотілося йому продовжити навчання. І Олександр Федорович вже тоді вирішив вступати до університету [13, с. 21]. Саме тоді у юнака виникали вагання між світським і духовним майбутнім. Можна зробити припущення, що вступ Олександра Федоровича до університету був не зовсім випадковим, як про це подають нам джерела.

На сьогодні досі не з'ясоване питання про вагання О.Ф. Кістяківського між духовною і світською кар'єрами. В даному дослідженні робиться припущення, що у О.Ф. Кістяківського були непорозуміння з семінарським начальством і несправедливе ставлення ректора до нього. До того ж, у той час молоді люди дуже часто вагалися між перспективами цілковитого служіння Богу та суспільною кар'єрою — причина цьому неспокійні політичні часи і характер молоді — за своєю суттю молодь більш схильна до еволюційності та революційності, вона прагнула змін, а щоб ці зміни сталися, треба діяти. Можливо О.Ф. Кістяківський саме через це вирішив стати правником, щоб діяти і намагатися змінити буденне життя на краще. Також до всього вищесказаного можна додати той факт, що в родині Кістяківських не було родинних традицій духовного звання.

Не маючи великих матеріальних коштів, Олександр Федорович із великими труднощами вступив на юридичний факультет Київського університету. Вже з перших років навчання окрім юридичних наук О.Ф. Кістяківський захоплювався і журналістикою. Та в університеті у нього неодноразово виникали проблеми і вже на четвертому курсі в 1856 р. його тимчасово відраховано. Офіційною причиною відрахування стало порушення дисципліни і суперечки з субінспектором [13, с. 53]. Проте це питання залишається досить дискусійним і потребує подальшого вивчення. О.Ф. Кістяківського призначили вчителем історії і географії парафіяльного, а потім повітового Козелецького училища. Через

півроку він переїхав до Києва, де продовжував вчителювати, але вже в дворянському училищі.

У січні 1857 р. Кістяківський був поновлений у лавах студентів, а у грудні закінчив університет. Олександр Федорович в університеті захоплювався гуманно-філософськими вченнями, які стали основними принципами його світогляду [13, с. 54].

Неоднозначний вплив на Кістяківського в цей період життя справила студентська молодь. Безумовно, що він товаришував з багатьма студентами, брав участь у студентських гуртках і відігравав помітну роль у суспільному житті молоді, але не завжди поділяв погляди більшості студентів. Його характер був більш спокійним і «правильним», ніж у більшості студентів. Адже молодь за своїм складом емоційна і революційна. Вона схильна робити вчинки, керуючись емоціями, а не здоровим глуздом. О.Ф. Кістяківський не належав до такої молоді. Він завжди намагався вирішувати проблеми легітимним шляхом. Вже у студентські роки у Олександра Федоровича склалися помірковані погляди. Для нього революційність стала чужою і заслуговувала лише на негативну оцінку. На думку автора, саме на цьому етапі сформувався в основних рисах світогляд Олександра Федоровича Кістяківського, який потім лише під впливом ситуації дещо трансформувався.

Проте диплом про закінчення університету зі званням дійсного студента не міг задовольнити Кістяківського, бо заступав дорогу до наукової кар'єри і не давав матеріального забезпечення. Щоб мати деякий заробіток він влаштувався домашнім вчителем у маєток М.А. Маркевича, готуючи його небожа до вступу в училище правознавства.

У серпні 1858 р. Олександр Федорович поїхав до Петербурга, де вступив на службу до канцелярії Межового департаменту урядового сенату, а 1 грудня він був допущений до виконання обов'язків молодшого помічника секретаря. У 1860 р. він одержав нове призначення — посаду старшого помічника столоначальника в департамент Міністерства народної освіти [8, с. 8]. Вже в Петербурзі Кістяківський бере участь у роботі українських гуртків. Саме діяльність О.Ф. Кістяківського в цей період життя дає можливість зробити висновок, що у нього сформувалась свідома любов до своєї Батьківщини (для Кістяківського Великою Батьківщиною була Російська імперія, а ближчою і ріднішою була Мала Батьківщина — Малоросія) і до всього рідного, яка залишалась до кінця його днів незмінною. Ця любов стихійно проявлялась ще в дитинстві і юності, а в роки студентства під впливом підняття в той час національного малоросійського питання стала вкладатися в чіткі ідейні рамки.

[13, с. 29]. Йдеться про його співпрацю з журналом «Основа», що виходив в Петербурзі протягом 1861–1862 рр. У середині 1861 р. він увійшов до редколегії журналу і став помічником головного редактора В.М. Білозерського. Саме в «Основі» побачила світ його відома стаття «Характеристика російського і польського законодавства про кріпосне право щодо Малоросії» [3, с. 143]. Однією із головних мрій Олександра Федоровича було викладання в Київському університеті. У грудні 1863 р. він склав іспит на кандидата прав і підготував роботу на право викладання, яку захистив у вересні 1864 р. Був допущений як приват-доцент до читання лекцій з кримінального права та судочинства в Київському університеті. Пізніше він захистив магістерську дисертацію під назвою «Исследование о смертной казни» [6, с. 245]. Займаючись кримінальним правом, Олександр Федорович наголошував на потребі вивчення народних юридичних звичаїв, повір'їв, легенд первісної культури. Кістяківський наголошував на тому, що із звичаїв, повір'їв можна дізнатися неписаних законів, правил, догматів, особливостей того чи іншого народу [11, с. 68]. Він вважав, що потрібно застосувати нові методи у вивченні народного життя. Стосовно цього він написав: «Незнайомство криміналістів, з звичаєвим правом первісних народів, з звичаєвим правом ранніх періодів у розвитку людства — причина тих помилок, тих дурниць, до яких потрапляють вони» [8, с. 10].

Історія права для вченого була матеріалом, що допомагав з'ясуванню законів, які він називав законами сталості й руху, встановлення впливу громадськості на стан і зміни права. Вивчаючи її, Кістяківський завжди мав перед собою головне завдання — з'ясування юридичної суті досліджуваного інституту і суспільних умов, які його визначили. Він підкреслював, що зміна історичних явищ відбувається не довільно, а поступово, закономірно. Його доктрина — еволюціонізм. Він — прихильник поступу, прогресу, проведення змін у суспільному житті шляхом реформ. Головне завдання, яке ставив перед собою дослідник — встановлення природи існуючих правових інститутів. Його ґрунт — справжня природа злочину [8, с. 11]. Олександра Федоровича не вдовольняли тогочасні реалії. Він бачив, що простий народ не має практично ніяких прав, і вважав, що кожний народ має право вільного розвитку, що народам потрібно надати національну автономію.

О.Ф. Кістяківський ніколи не поспішав засуджувати тих, хто схибив. У кожному правопорушнику він бачив насамперед людину, якій треба допомогти, щоб злочинець зрозумів свої помилки і більше ніколи не коїв злочин. На думку Олександра Федоровича, найбільший злочинець

здатний до виправлення. Особливо Олександра бентежили проблеми дитячої злочинності, їм він присвятив низку публічних лекцій. Саме він брав активну участь в організації Рубежівської колонії малолітніх злочинців [6, с. 246]. Також Олександр Федорович цікавився пам'яткою «Права по которым судится малороссийский народ» 1743 р., що зберігалася в Києво-Печерській лаврі. Більше чотирьох років плідної праці зайняло у Олександра Федоровича збирання рукописів для Кодексу. І у 1879 р. за редакцією О.Ф. Кістяківського Кодекс вийшов окремою книжкою. Це видання не втратило свого значення й нині. Отже, з вищесказаного видно, що Кістяківський був народолюбцем і це проявлялося не тільки у громадській, а й у науковій діяльності.

Окрім своєї професійної діяльності Олександр Федорович активно залучився й до громадського життя українського суспільства. Він брав активну участь у діяльності українських гуртків, близько спілкувався з В. Антоновичем, П. Чубинським, П. Житецьким і став активним учасником місцевої «Старої громади».

Найбільш тісні стосунки Олександр Федорович зав'язав з українофілами наприкінці 70-х рр. XIX ст. Тоді на квартирі О.Ф. Кістяківського часто відбувалися зустрічі громадівців, де обговорювалися безліч питань стосовно діяльності Громади, її програми, про сферу її діяльності і інші [8, с. 15]. Але у той час вже панувала політична реакція, постійні утиски, переслідування українських патріотів, що позначилося на складі Старої Громади, характері її практичної діяльності, ідейних пошуках її членів. Деякі історики стверджують, що з цього часу Стара Громада діяла лише у напрямку національно-культурного розвитку, але А.М. Катренко не згоден з цим, і вважає, що з цього часу ідейні позиції громади мало змінилися, лише діяльність була в межах тодішніх легальних можливостей, тобто наміри стали ще більше законспірованими [7, с. 144]. Окрім А. М. Катренка такої ж позиції дотримувався І. Чорновол, наголошуючи на тому, що навіть культурницький аспект її діяльності мав виразний політичний відтінок [18, с. 145].

22 квітня 1883 року Кістяківський відзначив у Щоденнику: «Учора ввечері був у Житецького... Бесідували про українофільство. Він повідомив деякі факти із панування Драгоманова у Громаді, вплив його у Громаді був всеперемагаючий. Заперечення були мізерними і безсилі. Він дав українофільству радикальний напрям, який нині змінився поміркованим». Вже на цьому етапі провідну роль в спрямуванні діяльності Громади відігравали М.В. Лисенко, В.П. Науменко, П.Г. Житецький, В.Б. Антонович і інші. Олександр Федорович, співпрацюючи з старогро-

мадівцями, зі свого боку, сприяв посиленню поміркованих настроїв серед них. Він вважав, що українофільству потрібно надати виключно практичний напрям, місцевий. Кістяківський думав про створення українофільства як національної свідомості. За його переконанням: «українофілом має бути кожен житель Малоросії: землевласник і домовласник, фабрикант і ремісник, купець і шинкар, священник і вчений, педагог і народний учитель, орендатор і поселянин. Українофільство повинно бути практичним. Кожен, працюючи у своїй сфері, на своєму поприщі, яке судилося долею, повинен бути націоналістом. Це так звана мала політика, на відміну від великої драгоманівської політики» [9, с. 455]. У часи політичної реакції, цензури, репресій заклики Кістяківського були більш реальніші, актуальніші і близькі до більшості громадянців, а позиції Драгоманова відходять на другий план.

Хоча Олександр Федорович не завжди брав безпосередню участь у роботі Громади, проте особисті, родинні, товариські стосунки, змушували його завжди близько стояти до Громади — бути в курсі всіх питань її діяльності і внутрішніх суперечок, він завжди залишався юридичним консультантом, радником Громади.

Олександр Федорович окрім участі в Старій громаді був активним членом і довгий час головою Київського юридичного товариства. Це свого роду спілка юристів, у яку за часи головування Олександра Федоровича входило 227 членів-юристів, а в 80-і рр. XIX ст. членів товариства стало в 2,5 рази більше ніж при попередньому керівництві. Головним завданням, яке ставили перед собою члени товариства, була плідна праця на ниві юридичної науки. Але Олександр Федорович спрямовував свою діяльність не лише на вивчення академічного права, він цікавився проблематикою, яка найближча і рідніша народові — галузь звичаєвого права. При товаристві діяв відділ зі звичаєвого права, в якому працювали не лише юристи за фахом, а всі, хто цікавився цією проблематикою: Котляревський, Антонович, Мищенко, Дашкевич і ін. Але Олександр Федоровичу не давали спокійно працювати і створювали різноманітні перешкоди для того, щоб його звільнити з посади голови юридичного товариства і принизити його честь і гідність. Та це не завадило йому стати відомим науковцем-юристом і працювати на ниві розвитку української народності [5, арк. 8].

Окрім вищеназваних товариств Олександр Федорович співпрацював із Історичним товариством Нестора-літописця (далі ІТНЛ). За статутом товариство мало сприяти розвиткові «русской» історичної науки — історії політичної й церковної, історії літератури й права,

археології, нумізматики і т.д. Але на практиці це товариство стало суто українським науково-історичним товариством: українським за своїм складом, своєю працею та своїм значенням [12, с. 33]. Олександр Федорович входив у головне керівництво справами ІГНЛ (входив до складу Ради), займався вивченням юридичної історії, історії звичаєвого права, сприяв розвитку, реалізації мети і завдань товариства. Він був поважним членом, на його честь проводилися спеціальні засідання — святкували наукові ювілеї, вшановували пам'ять і заслуги [12, с. 48] .

Головні питання, якими переймалася на той час українська інтелігенція і які турбували Олександра Федоровича, — це питання національного визволення українського народу та його вільного національно-культурного розвитку, також віддавали належне питанням демократизації суспільно-політичних відносин у країні. Всі не підтримували самодержавний імперський режим, дехто відверто ненавидів його, бажали його реорганізації і прагнули запровадження політичних свобод, встановлення конституційного ладу. Це видно в багатьох місцях «Щоденника» О.Ф. Кістяківського, де він піддав нищівній критиці самодержавно-поліцейський режим у царській Росії. На його думку, самодержавство зносилося, віджило свій вік і стало гальмом поступального розвитку [7, с. 95]. Олександр Федорович був прихильником поступу, прогресу, проведення змін шляхом реформ. Вже в 1879 році на сторінках щоденника зустрічаються роздуми Кістяківського про те, що є нагальна потреба для ліквідації політичного рабства, в якому перебуває російське суспільство, щоб будь-яка особа була оголошена священною і недоторканою, за винятком судового переслідування, щоб думка людини була оголошена вільною і незалежною. Кістяківський вважає, що прийшов час надання права зібрань для обговорення суспільних питань і справ, права створювати товариства. Він вважав, що настав час для запровадження Конституції [8, с. 456].

Незважаючи на те, що Кістяківський належав до українофілів і вірив у зміни на краще, проте дивився правді в очі і з гіркотою зауважував, що наша народність ще надто убога в культурному відношенні, щоб мати перевагу над росіянами, німцями і ін. [8, с. 90]. Він не завжди був практичним українофілом, але залишався вірним народові. До Олександра Федоровича ставилися по-різному, одні вважали його зрадником, інші розуміли, що в тогочасній ситуації великих зрушень в їх справі чекати марно.

У 70-х рр. XIX ст. репресії царизму посилювалися. Життя київських громадянців як суспільних діячів ставало все скрутнішим. Уже в 1879 р.

Юзефович поклав собі завдання домогтися висилки із Києва В. Антоновича, а можливо й П. Житецького, П. Чубинського, В. Беренштама — пише Олександр Федорович. Тоді Олександр Федорович непокоїться, що репресії зачеплять і його, хоч він вже років 8—9 перестав бути політичним українофілом. Він почав ставитись до українофільського питання з холодним розумом, залишаючись вірним народові, але переконавшись у марності політичних питань. І навіть став упевнений в тому, що історія, всупереч його симпатіям, йде до об'єднання слов'янства в душі захоплення російською владою слов'янських племен, і що ідея федералізму і самостійності малоросійського народу є химера [8, с. 122].

Драгоманівці вважали Олександра Федоровича зрадником українофільству. Такий висновок робить сам Кістяківський по тій холодності і тій ворожості, з якою до нього ставився сам Драгоманов і його прибічники. Але Драгоманов і Антонович так винятково повели справу, що Кістяківський не міг би відігравати значної ролі, де вони б робили, а він співчував і числився в їх колі. Олександр Федорович в їх рядах повинен був би думати і робити так, як вони. Та Кістяківський був іншою людиною, тому відходив від спілкування і діяльності з ними, не міг їм потурати.

О.Ф. Кістяківський критично ставився до Антоновича і Драгоманова. Олександра Кістяківського дратувало те, що наголошували на вкладі Антоновича у вивченні малоросійської історії, а забували таких визначних діячів як Максимовича, Іваніщева і інших [8, с. 123]. Антоновича Кістяківський вважав людиною не малоросійською, а польської породи, глибоко скритної, до вищої міри самовладної, що будучи душею київських українофілів вміє стояти на другому плані. Олександр Федорович вважав, що лівобережники чисто малоросійської породи, як Драгоманов, будуть йти вперед і прикривати його своїми грудьми. Кістяківського обурювало те, що інші за малі провини повинні їхати в заслання, наприклад, як це трапилося з Чубинським і Драгомановим, а душа українофільства (Антонович) залишається в тіні. Про причини цього Кістяківський зазначав: «Від чого це? Від того, що ці діячі чисті малороси, пристрасні, не стримані на язик, кидаються всім в очі своєю діяльністю і кожен з них своєю безтактністю нажили собі кучу особистих ворогів. От зовсім інше Антонович» [8, с. 188].

Себе Олександр Федорович співвідносив із категорією Драгоманових і Чубинських. Без сумніву, якби він належав діяльно до київських українофілів, то при всій тій ворожості, яка його оточувала, його б могла очікувати участь Чубинського. Малоросійська інтелігенція, на думку

О.Ф. Кістяківського, навіть при тій її кількості, була б могутня, якби не підпала під вплив Антоновича. А гурток Антоновича, за словами Кістяківського, нагадує малоросів XVII ст., здатних лише до одних чвар та заздрощів. На думку Кістяківського, саме це й заставляє думати, що малоросійське плем'я не в змозі створити яку-небудь політичну спільноту [8, с. 188].

Хоч Олександр Федорович відзначався деяким скептицизмом у настроях, уже ж на основі глибокого аналізу діяльності українських патріотів упродовж тривалого часу робить висновок, що малоросійська ідея росте, хоч і вкрай повільно. Він вважає, що слід більшу увагу звернути на пропаганду цієї ідеї, на збільшення кількості її прихильників, на природне, органічне утворення чи самозародження гуртків, на утвердження духу єднання. Олександр Федорович розкривав суть українофільської ідеї як ідеї демократичної, загальнонародної, в якій містяться зародки усіх удосконалень новітньої суспільності. Він вважав, що справа українофілів досить потужна і приведе до позитивних результатів, та не настав ще для цього час. «Недарма ж нелюди, обскуранти і темні дільці поставилися і ставляться до представників цієї ідеї з глибокою ненавистю. Щоб задушити українофільську ідею, потрібно задушити малоросійський народ» — зауважував О.Ф. Кістяківський [8, с. 391–393].

О.Ф. Кістяківський був настільки відданий своїй справі, що навіть в останню годину свого життя цікавився подіями громадського життя, розпитував про хід засідань в київському окружному суді і лише за п'ять хвилин до смерті втратив свідомість [8, с. 9].

Олександр Федорович залишив по собі величезний творчий спадок. За своє життя він опублікував більш ніж 70 наукових статей в журналах «Киевская старина» й «Киевские университетские известия». Він досліджував українське звичаєве право, історію права та судовий устрій Гетьманщини. Вчений зібрав і видав збірник законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», «Дослідження про смертну кару», «Елементарний підручник загального кримінального права» і інші [10, с. 356]. У більшості своїх статей Олександр Федорович керувався ідеями народного начала.

Та, на превеликий жаль, тяжка хвороба передчасно обірвала життя видатного громадського діяча, вченого, юриста, не дала змоги реалізувати багатьох творчих планів. У 1919 р. було вшановано і відроджено славу династії Кістяківських: Українська Академія наук запровадила премію імені Олександра Федоровича Кістяківського для визначення праць із звичаєвого права і чинного законодавства [16, с. 7].

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що О.Ф. Кістяківський був не лише гарним і професіональним правником, а й активним громадським діячем. Брав активну участь у багатьох товариствах, зокрема: в Петербурзькій, Київській громадах, в Історичному товаристві Несторалітописця, Київському юридичному товаристві, в яких реалізовував свої ідеї. Особливо активно Олександр Федорович займався громадською діяльністю наприкінці 70-х рр. XIX ст., коли панувала політична реакція, постійні утиски, переслідування українських патріотів. Олександр Федорович все своє життя притримувався поміркованих поглядів і сприяв їх поширенню серед української інтелігенції, засуджував революційні дії, вважав, що революційними методами не досягти своїх цілей, не досягти свободи. Він думав про створення практичного українофільства як національної свідомості. Постать Олександра Федоровича неодноразово піддавалася критиці з боку революційних громадянців, боцімто він зрадив свій народ і їхній справі. Але це не так, хоч він не завжди діяльно належав до київських українофілів, та й не міг належати, через вороже оточення, все ж таки свою громадську діяльність він не полишав ніколи. Все своє життя Олександр Федорович Кістяківський залишався вірний народові. Але, на жаль, йому не завжди вдавалося реалізувати свої задуми в тогочасних політичних реаліях, де кожний крок розцінювали як зраду і прояв сепаратизму. Це був час, коли суспільство ще не було готове до глибоких реформаційних змін.

Бібліографічні посилання

1. *Белогриць-Котляревский Л.* Очерк научной деятельности профессора А.Ф. Кистяковского // Киевская старина. — 1885. — № 6. — С. 238—254.
2. Библиографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884) // Под ред. проф. В.С. Иконникова — К., 1884. — С. 252—256.
3. *Забіяка І.* Дорога в сім десятиків літ (Рецензія на кн. Кістяківського О.Ф. «Щоденник» (1874—1885). У 2 т. — К., 1994—1995) // Пам'ять століть. — 1996. — № 1. — С. 142—145.
4. *Василенко М.* «Права, по которым судится малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII віку// Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. — К., 1928. — С. 245—252.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів. — Ф. 61, № 536.

6. Історія Київського університету. — К., 1959.
7. *Катренко А.М.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки ХІХ століття) / А.М.Катренко, Я.А. Катренко. — К., 2003.
8. *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885): В 2 т. — К., 1994. — Т.1.
9. *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885): В 2 т. — К., 1995. — Т.2.
10. *Кістяківський О. Ф.* // Мала енциклопедія етнодержавства. — К., 1996.
11. *Лучицький І.* Труды О.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права // Киевская старина. — 1895. — № 1. — С. 64–87.
12. Наріжний С. Історичне товариство Нестора літописця в Києві // Український історик. — 1975. — № 3 – 4 (47–48). — С. 43–60.
13. *Науменко В.* Олександр Федорович Кистяковский (Биографический очерк, с отрывками из рукописной автобиографии) // Киевская старина. — 1895. — № 1. — С. 1–43.
14. *Палієнко М.* Київська стара громада у суспільстві та науковому житті України // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 49–84.
15. *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60–80-х років ХІХ століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії — Д., 1999.
16. Славетна династія [Українська вчена династія ХІХ–ХХ століття Кістяківських] // Юридичний вісник України. — 1998. — № 9. — С 7.
17. *Фойницький І. А.Ф.* Кистяковский как криминалист // Київська старовина. — 1895. — № 1. — С. 88–102.
18. *Чорновол І.* Політичні концепції Київської «Старої громади»: Від проросійського народництва до нової ери // Сучасність. — 2000. — № 12. — С.145–154.
19. *Шандра В. С* «Щоденник» Кістяківського // Київська старовина. — 1992. — № 6. — С. 19–28.
20. *Яковлів А.* Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ» // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1949. — Т. 159. — С. 111–134.

Надійшла до редколегії 08.11.2007 р.